

مدخل لیلی و رهرام
حماسه ملے ایران

مدخل حماسه ملی ایران

مؤلف: لیلی ورهرام
ویراستار صوری - زبانی: آزاده شریفی
ناشر: انتشارات فاطمی
چاپ اول، ۱۳۹۷
شابک: ۹۷۸-۶۲۲-۶۰۱-۱۱۹-۸
ISBN: 978-622-601-119-8
شمارگان: ۱۰۰۰ نسخه
قیمت: ۱۶۰۰۰ تومان

این کتاب در نظر گرفته شده است تا برای انتشارات فاطمی محفوظ است. تکثیر، انتشار و پخش آن ممنوع است. هر گونه کپی‌برداری از این اثر به هر شکل (چاپی، الکترونیکی) بدون مجوز از ناشر، غیرقانونی و قابل پیگرد است.

نشانی دفتر: میدان دکتر فاطمی، خیابان جویبار، خیابان میرهادی

رفی، شماره کدپستی: ۱۴۱۵۸۸۴۷۴۱

تلفن: ۸۹۴۰۴۵ (۲۰ خط) شماره: ۸۸۹۴۴۰۵۱

www.fatemi.ir info@fatemi.ir

انتشارات فاطمی

نشانی فروشگاه: تهران، خیابان انقلاب، خیابان دانشگاه، تقاطع

شهدای ژاندارمری شماره: ۶۶۹۷۳۴۷۰ شماره: ۶۶۹۷۳۷۱۰

آماده‌سازی پیش از چاپ: واحد تولیدات فاطمی

مدیر تولید: فرید مصطفی مصباحی‌آبادی

صفحه‌آرا: لیلا سمار

نمونه‌خوانی: ابوالفضل بزمی

نظارت بر چاپ: علی محمدپور

لیتوگرافی: نقش سبز

چاپ و صحافی: نقش جوهر

ورهرام، لیلی، ۱۳۶۵ -

مدخل حماسه ملی ایران / مؤلف لیلی ورهرام. - تهران: فاطمی، ۱۳۹۷.

هشت، ۱۱۶ ص.

ISBN: 978-622-601-119-8

فروست: مسائل نظری ادبیات.

فیبا.

۱. حماسه و حماسه‌سرایی - ایران: Iran -- Epic and epic writing ۲. ادبیات حماسی ایرانی؛

Epic literature, Iranian

۸۱۶۱/۰۳۰۹

PIR ۳۵۹۵/۰۴م۴

۱۳۹۷

۵۲۰۳۱۷۸

کتابخانه ملی ایران

به نام خدا

فهرست

پنج	مقدمه
۱	فصل اول: ژانر حماسه
۱۷	فصل دوم: حماسه در ایران
۲۷	فصل سوم: بنیادهای حماسه ملی ایران
۵۵	فصل چهارم: اسطوره، حماسه، تاریخ
۸۱	فصل پنجم: حماسه و عرفان
۱۰۱	مؤخره
۱۰۳	کتابنامه
۱۱۱	نمایه

مقدمه

در حال حاضر، بیش از هفتاد سال از انتشار کتاب تأثیرگذار حماسه‌سرایی در ایران اثر ذبیح‌الله صفا می‌گذرد. تقریباً هیچ‌یک از کسانی که پس از صفا به مطالعه حماسه‌های ایرانی پرداختند، اثر ناآشنا و برکنار نمانده‌اند و حتی می‌توان ادعا کرد که برداشت‌های صفا از حماسه طبقه‌بندی انواع متون حماسی فارسی توسط وی، قسمت عمده‌ای از مسیر پژوهش‌ها در حماسه در ایران را مشخص کرده است. اکنون، گذشت زمان دوباره پرداختن به مباحث مطرح شده در حماسه‌سرایی در ایران را ضروری ساخته است. همچنین ساختار آن کتاب - که بحث‌های نظری درباره ژانر حماسه و انواع حماسه‌ها، چگونگی تدوین حماسه ملی ایران، معرفی مختصر متون حماسی و طبقه‌بندی آن‌ها و بنیادها و سرچشمه‌های حماسه ملی ایران را در کنار یکدیگر آورده است - نگارش کتاب‌هایی مقدماتی و تمرکز بر یکی دو مورد از این موضوعات را لازم ساخته است. این لزوم نه فقط در عرصه پژوهش‌های حماسی، بلکه در سایر زمینه‌های مطالعات ادبی دانشگاهی و غیر دانشگاهی نیز احساس می‌شود. بر همین اساس، هدف کتاب حاضر به دست دادن تصویری کلی از مباحث اصلی حماسه‌پژوهی با تمرکز بر حماسه ملی ایران است که متأسفانه تاکنون در عرصه این مطالعات مغفول مانده است. به اقتضای چنین هدفی کوشیده‌ایم در حد لزوم به تاریخچه طرح هر یک از مباحث و رویکردهای اصلی به حماسه ملی ایران بپردازیم و تا حد ممکن از نقد رویکردهای متفاوت و گاه متضاد پرهیزیم.

در هر فصل کتاب، از آوردن بیش از حد اسامی افراد و آثار پرهیز شده و جز در مواقع لزوم، از زمان نوشته شدن آثار، سرگذشت پدیدآوردگان آنها و خلاصه داستان‌ها چیزی نیامده است. اطلاعاتی از این دست - که در جای خود بسیار سودمند و لازم هستند - استفاده از کتاب‌های مقدماتی را دشوار می‌کند و جز افزودن بر حجم کتاب حاصلی ندارد.

طیف مخاطبان کتاب همه علاقه‌مندان به حماسه را در بر می‌گیرد. در بیان مباحث میان‌ای رعایت شده است تا نه موجب ملالت خواننده آگاه‌تر باشد و نه خواننده کمر آشنا از دنبال کردن مطلب باز ماند.

آشنایی ما ایرانیان با مفهوم حماسه نتیجه مواجهه ما با غرب و آشنایی با تحقیقات اروپاییان بود. نخستین تحقیقات آن‌ها ما را با سرچشمه‌ها و بنیاد داستان‌های شاهنامه آشنا ساخت. مسأله بعدی بر سر تاریخی یا اسطوره‌ای بودن آن را پدید آورد. بخش مهمی از سبب بحث تا از تاریخ ایران پیش از اسلام نیز در نتیجه پژوهش‌های جدید غربی است و باز بر اثر مطالعه آثار آن‌ها بود که با اسطوره‌شناسی آشنا شدیم. ادیبان ایرانی از دیرباز به متن اصلی و مکتوبی در عرصه مطالعات حماسی ایران یعنی شاهنامه توجه بسیار داشته‌اند و به همان شیوه‌ای که سایر متون ادبی فارسی را مطالعه و بررسی می‌کرده‌اند، به شاهنامه هم می‌پرداخته‌اند. مسائل مربوط به تصحیح متن و صنایع ادبی متن را مورد توجه قرار می‌داده‌اند. از زمان صفات تا امروز نوعی تضاد و دوگانگی در عرصه مطالعات حماسی وجود دارد که هر از چندگاهی به گونه‌ای رخ می‌نماید.

در حال حاضر، بحث بر سر مکتوب یا شفاهی بودن منابع شاهنامه نسبت شاهنامه و سایر منظومه‌های حماسی یا شعر شفاهی و بدیهه‌سرایی هم تحت تأثیر همان اختلاف نگاه غربی و ایرانی به حماسه ایرانی است. پژوهشگران غربی، که تسلطی بر زبان فارسی ندارند، از زبان‌های ایرانی پیش از اسلام مثال می‌آورند و شاهنامه را با آثار حماسی

۱. امروزه مثلاً در مناطق شمالی خراسان نمونه‌هایی از آن بدیهه‌سرایی را می‌بینیم. داستان‌های بلند عاشقانه و پهلوانی را با همراهی ساز روایت می‌کنند و در هر بار اجراء، متن را از نو صورت می‌دهند و به متن واحدی پایبند نیستند.

اقوام و ملل دیگر مقایسه می‌کنند. از سوی دیگر، محققان ایرانی - که با شفاهی بودن منبع شاهنامه مخالف‌اند - اشتباهات غالباً فاحش غربی‌ها در فهم متون فارسی کهن را نشان می‌دهند؛ بر فارسی‌اندانی آن‌ها، به درستی، ایراد می‌گیرند و از شعر شاعران هم‌عصر فردوسی و زمانه او شاهد می‌آورند تا بی‌اعتباری سخن‌غریبان را نشان دهند و گاه تا آن‌جا پیش می‌روند که فراموش می‌کنند، در هر حال، داستان‌های حماسه ملی و منابع آن در دوران پیش از اسلام ریشه دارد. به همان نسبت، غربی‌ها نیز اوضاع خراسان مسلمان سده چهارم هـ.ق و زمانه سرایش شاهنامه را از یاد می‌برند.

همچنین از نظر غربی‌ها اینکه شاهنامه و گرشاسپ‌نامه و سایر داستان‌های منظوم ایرانی بر دیوان مشهور و عامیانه نقالان در یک طبقه قرار گیرد، مسئله مهمی نیست. اما برای ایرانیان کهن‌گراتر که شعر را همیشه برتر از نثر، حتی نثرهای فاخرتر، می‌دانستند چنین چیز نامطلوب پذیرش نبود.

در کتاب حاضر، به علاوه مقایسه شفاهی یا کتبی بودن شاهنامه - که زیر مجموعه مبحث مهم‌تر شکل‌گیری و تدوین حماسه ملی ایران است - نپرداخته‌ایم. در مقابل، به دوگانگی نظر گاه غربی‌ها و ایران‌شناسان تأخیری که آن‌ها برهم گذاشته‌اند در سایر مباحث توجه شده و یکی از اهداف تألیف کتاب حاضر، نشان دادن همین دوگانگی است. موضوع دیگری که به عمد کنار گذاشته شده شیوه شاعری فردوسی و تأثیرپذیری وی از شیوه شاعری در ایران پیش از اسلام است. تاکنون پژوهش‌های چندانی درباره این موضوع - و شیوه‌های شاعری ایران باستان - انجام نگرفته است. گاه برخی محققان ایرانی در رد ارتباط شاهنامه با شعر شفاهی تا آن‌جا پیش می‌روند که فردوسی را نیز، مانند منوچهری و بسیاری قصیده‌سرایان دیگر، تحت تأثیر شعر عربی می‌دانند و فراموش می‌کنند فردوسی - برخلاف قصیده‌سرایان - الگوی قصاید عربی را پیش چشم نداشته است و چه بسا بتوان شباهت‌های میان شاهنامه و قصاید معاصرش را به گونه‌ای دیگر تعبیر کرد. این مدخل مختصر جای چنین بحثی نیست و باید در مجالی دیگر به تفصیل درباره آن نوشت.

دیگر غایب این کتاب، فصلی درباره تدوین و شکل‌گیری حماسه ملی ایران

است. نویسنده به عمد چنین فصلی نیاورده چرا که امیدوار است در آینده کتاب جداگانه‌ای درباره این موضوع بنویسد. پرداختن به این موضوع، بدون توجه به اوضاع اجتماعی و سیاسی زمانه‌ای که دو مرحله اصلی تثبیت شدن روایات حماسه ملی ایران (یکی در تحریرهای خدای‌نامه در زمان ساسانیان و دیگری در شاهنامه ابو منصور و به تبع آن شاهنامه فردوسی) طی آن صورت گرفت، ممکن نیست و بدون در آن صورت ناگزیر از طرح مباحث جدیدتر و نقد تفصیلی آرای پیشین خواهیم بود. آوردن کل مبحث خودداری کردیم.

تأکید اصلی کتاب حاضر بر رویکردهای مختلف نسبت به مسائل اصلی حماسه ملی ایران است، لذا به نام بسیاری اشخاص اشاره نشده است؛ البته این امر به معنی نادیده گرفتن کوشش‌های پژوهش‌های آن‌ها در زمینه مطالعات حماسی نیست. در این کتاب از حاصل تحقیقات بسیار، افراد - حتی اگر نویسنده با روش و نتیجه پژوهش آن‌ها کاملاً مخالف بوده - استفاده شد است که امکان ذکر نام ایشان در کتابنامه نبوده است. در میان کسانی که در زمینه حماسه ملی ایران تحقیق کرده‌اند، سه نفر: ثوذر نولدکه، آرتور کریستن سن و ذبیح‌الله صفا، به تعبیر ادبای قایم، هم تقدم فضل و هم فضل تقدم داشته‌اند و دیگران مدیون پژوهش‌های درخشان و اثرگذار آن‌ها هستند. و بی‌جا نیست اگر این کتاب به روان این سه محقق بزرگ تقدیم کردیم.

در پایان از دکتر شهرام آزادیان سپاسگزارم که در بررسی انواع ادبی در دانشگاه تهران ضرورت بازنگری در انواع ادبی در ادبیات فارسی به ویژه بازنگری مفهوم حماسه را روشن ساختند.

همچنین از همکارانم در انتشارات فاطمی به ویژه آزاده شریفی نازنینم کمال تشکر را دارم.

لیلی ورهرام

تابستان ۱۳۹۷